

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація

У статті автор аналізує різні підходи до періодизації підліткового віку. Обґрунтовує та доводить доцільність вивчення становлення екологічної відповідальності у підлітковому віці. Розглядає психологічні особливості, новоутворення та завдання розвитку підліткового віку у контексті відповідальності.

Ключові слова: підлітковий вік, новоутворення підліткового віку, відповідальність, екологічна відповідальність.

Аннотация

В статье автор анализирует разные подходы к периодизации подросткового возраста. Обосновывает и доказывает целесообразность изучения становления экологической ответственности в подростковом возрасте. Рассматривает психологические особенности, новообразования и задачи развития подросткового возраста в контексте ответственности.

Ключевые слова: подростковый возраст, новообразования подросткового возраста, ответственность, экологическая ответственность.

Постановка проблеми. Екологічна ситуація, що склалася на планеті сьогодні, поставила людство перед вирішенням цілої низки проблем наукового, технічного, економічного і соціального характеру. Знайти ефективні засоби та шляхи захисту навколишнього середовища від знищення – найважливіше загальнолюдське завдання. Необхідно зберегти навколишнє середовище не лише як умову існування людини, а й як обов'язкову основу її гармонійного розвитку. Усвідомлення того, що діяльність людини спричиняє фатальні зміни у природі, підтверджує, що гармонізація взаємодії людства з навколишнім середовищем неможлива лише завдяки вирішенню економічних чи суто технічних проблем. Необхідно змінити споживацьке ставлення людства до навколишнього середовища. Отже, екологічні проблеми, з одного боку, є наслідком науково-технічного розвитку людства, а, з іншого – вони інтенсивно впливають на екологічне становище в тій чи іншій країні або її регіоні та на менталітет суспільства. Тобто, такі важливі царини нашого життя як культура, освіта, екологічна ситуація й економічне становище взаємозв'язані та визначають майбутнє не тільки держави, а й суспільства у цілому.

Для вирішення вищезгаданої проблеми необхідно виховувати “екологічну особистість” через екологічну освіту, у тому числі. Реалізацію цього завдання та напрямки перебудови змісту екологічної освіти докладно втілено у Концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні [15], яка розроблена на основі Міжнародної стратегії дій в галузі освіти та підготовки кадрів із питань навколишнього середовища та характеризується особистісною зорієнтованістю, зверненням до загальнолюдських духовних цінностей, кращих досягнень національної культури у взаємодії з навколишнім середовищем.

Найголовнішим завданням екологічної освіти має бути формування екологічної культури усіх верств населення, що передбачає:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності й універсальності;
- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах із довкіллям, виховання любові до рідної природи;
- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку та необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого та неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування та розвитку;
- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи та стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків і самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи;
- розвиток особистої *відповідальності* за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;
- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;
- виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

Також у “Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні” зазначено, що “ціннісне ставлення до природи формується у процесі екологічного виховання та виявляється у таких ознаках:

- усвідомлення цінності природи в житті людини, самоцінності природи;
- почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них;
- здатність особистості гармонійно співіснувати з природою;
- поводитися компетентно, екологічно безпечно;
- критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, загострення екологічної кризи;
- вміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами;
- активна участь у практичних природоохоронних заходах;
- здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи;
- екологічне просвітництво.

Ціннісне ставлення до природи та сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку”. [12, с.17]

Отже, як ми бачимо, розвиток особистої *відповідальності* за стан довкілля, розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища та оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки є

декількома із пріоритетних завдань нашої держави щодо збереження навколишнього середовища та розв'язання екологічної ситуації, що склалася у теперішній час.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на аналіз психолого-педагогічної літератури щодо особливостей підліткового віку (Ф. Ар'єс, Б. М. Бім-бад, Л. І. Божович, М. Р. Гінзбург, Т. В. Драгунова, Л. С. Виготський, Т. О. Гордєєва, В. В. Давидов, І. С. Кон, Д. О. Леонтєв, Л. Ф. Обухова, Л. А. Радзиховський, В. Є. Смірнов, Д. Й. Фельдштейн, Г. А. Цукерман, Д. Б. Ельконін), ми можемо зробити припущення, що саме підлітковий вік є сензитивним до формування екологічної відповідальності як структурного компонента особистості. Адже саме у цей віковий період виникає новий рівень самосвідомості (суспільне знання, перенесене у внутрішній план мислення), тобто здатність спрямовувати свідомість на свої власні психічні процеси, долучаючи складний світ власних переживань. Характерною рисою самосвідомості є поява у підлітка здатності та потреби пізнати самого себе як особистість, що володіє саме їй притаманними якостями, на відміну від усіх інших людей. Це породжує у підлітка прагнення до самоствердження, самовираження (тобто прагнення проявляти себе в тих якостях особистості, які він вважає цінними) і самовиховання. В кінці перехідного віку в якості новоутворення цього періоду виникає самовизначення, яке характеризується не тільки розумінням самого себе – своїх можливостей і прагнень, але й розумінням свого місця в людському суспільстві та свого призначення в житті.

За даними дослідження М. В. Савчина, сила мотивації відповідальної поведінки особливо різко зростає при переході від підліткового до старшого шкільного віку [17]. За твердженням Д. Й. Фельдштейна підлітковий вік сензитивний [20], до мотиваційної діяльності, в процесі якої усвідомлюються та засвоюються мотиви, цілі діяльності, норми людських взаємин, здійснюється орієнтування в них. Дослідник висуває припущення, що провідним типом діяльності в підлітковому віці є суспільно корисна діяльність, на відміну від припущення Д. Б. Ельконіна, який називає провідним типом діяльності підлітка – спілкування, предмет якого – інша людина, а зміст – побудова взаємин і дії всередині них [4]. Для підтвердження власного припущення Д. Й. Фельдштейн представляє наступні відправні положення, а саме:

1. Особливості та характер розвитку дітей підліткового віку, які характеризуються усвідомленням зростаючих можливостей свого розвитку; інтенсивним прагненням до самостійності, до утвердження себе серед довколишніх; потребою у визнанні з боку дорослих їх прав і потенційних можливостей.

2. Потреба підлітка у встановленні нових відносин зі світом дорослих є закономірним розвитком “мотиваційної” діяльності, яка має свою внутрішню лінію розвитку та різні форми вираження. Суспільно корисна діяльність є новим рівнем розвитку “мотиваційної” діяльності, її певним етапом у підлітковому періоді, оскільки саме в такій діяльності найбільш виражені

тенденції розвитку підлітка, який прагне оцінити самого себе в системі “я і моя участь у житті суспільства”, “я і моя корисність суспільству”. Суспільно корисна діяльність забезпечує можливості розширення всіх форм спілкування підлітка і вихід його на вищий, найбільш значущий рівень спілкування з дорослими на основі морального співпраці.

3. Підлітковий вік становить особливий етап у розвитку соціальної, громадської активності дитини. Діяльність, яка забезпечує найбільш інтенсивний розвиток соціальної активності підлітка, з одного боку, повинна відповідати його потребам у самоствердженні, з іншого – створювати умови розгортання певних форм відносин. Але не просто відносин розуміння, взаєморозуміння з однолітками, а визнання реальної значимості підлітка як члена суспільства [20].

Підлітки є найбільш вразливою частиною суспільства. Вони загострено відчують, “проживають на собі” соціальні зміни та їх наслідки. Вперше намагаючись виступити в якості суб'єкта “дорослого світу”, підлітки “приміряють” до себе різні соціальні ролі, перевіряють себе в конкретних життєвих обставинах. Вони знаходяться в постійному пошуку моральних орієнтирів, пов'язаних із переоцінкою сенсу життя. Ці пошуки та спроби нерідко закріплюються як звичні поведінкові стереотипи або риси особистості, зберігаючись і проявляючись потім протягом усього життя.

Підлітковий вік є критичним з точки зору становлення особистості. Протягом нього повинні сформуватися складні механізми, що знаменують перехід від зовнішньої детермінації життя та діяльності до особистісної саморегуляції (почуття відповідальності, почуття обов'язку) та самодетермінації. “Джерело та рушійні сили розвитку в ході цих змін зміщуються всередину самої особистості, яка отримує здатність долати обумовленість її життєдіяльності її життєвим світом” [10, с.35; 11].

У світлі вищенаведеного, розвиток у підлітків ініціативи, самостійності, відповідальності, суб'єктності, здатності активно та творчо будувати свої відносини з різними сферами дійсності стає одним із найважливіших завдань психологів, педагогів та батьків. Саме в цей період людина вирішує для себе життєво важливі питання: про сенс життя, про своє місце в ньому. Головним завданням розвитку в підлітковому та юнацькому віці вважають “завдання самовизначення у сферах загальнолюдських цінностей” [22, с. 52]. Решта завдань розвитку є похідними головної:

- прийняття своєї зовнішності, усвідомлення особливостей свого тіла та формування умінь ефективно його використовувати;
- засвоєння чоловічої чи жіночої ролі (конструювання індивідуальної структури гендерної поведінки, свого образу гендерної ролі, внутрішньої позиції чоловіка або жінки);
- встановлення нових, більш зрілих стосунків із однолітками обох статей;
- завоювання емоційної незалежності від батьків та інших дорослих;
- підготовка до професійної кар'єри, навчання націлене на отримання професії

(у школі – за допомоги диференційованого ставлення до різних предметів, відвідування додаткових навчальних курсів);

- підготовка до шлюбу та сімейного життя;
- набуття знань і соціальної готовності прийняти на себе відповідальність;
- формування соціально відповідальної поведінки, громадянської активності (в тому числі політичної, ідеологічної, екологічної тощо);
- побудова внутрішньої системи цінностей і етичної свідомості як керівної для поведінки.

У контексті нашого дослідження останні три завдання розвитку особистості у підлітковому віці, як то: набуття знань і соціальної готовності прийняти на себе відповідальність; формування соціально відповідальної поведінки, громадянської активності (в тому числі політичної, ідеологічної, екологічної) та побудова внутрішньої системи цінностей і етичної свідомості як керівництва для поведінки вважаються нам найважливішими.

Для того, щоб з'ясувати віковий проміжок досліджуваного нами вікового розвитку, розглянемо різні підходи до його періодизації. Так, французький етнограф і історик Філіп Ар'єс [1] припустив, що підлітковий вік вперше виокремили у XIX ст., а XX ст. вже стало століттям тінейджерів. В даний час, коли в розвинених країнах світу контроль батьків за розвитком дитини триває аж до шлюбу, цей період життя має тенденцію до поступового збільшення. За сучасними даними, він охоплює майже десятиліття – від 11 до 20 років. Але ще в 30-х рр. XX ст. П. П. Блонський писав, що російським дітям ще належить завоювати підлітковий період. Л. С. Виготський також підходив до підліткового періоду як до історичного утворення. Як і П. П. Блонський, він вважав, що особливості протікання і тривалість підліткового віку помітно коливаються залежно від рівня розвитку суспільства. Відповідно до поглядів Л. С. Виготського [5], підлітковий вік – це самий нестійкий і мінливий період, який відсутній у дикунів і за несприятливих умов має тенденцію дещо скорочуватися, складаючи часто “ледь примітну смужку” між закінченням статевого дозрівання і настанням остаточної зрілості.

У 20-30 рр. минулого століття в Росії був зібраний і проаналізований великий фактичний матеріал, що характеризує підлітковий період розвитку в різних соціальних шарах і групах (серед робітників, селян, інтелігенції, службовців тощо), у підлітків різних національностей і у безпритульних. Багато цікавого міститься в роботах Н. О. Рибнікова, В. Є. Смирнова, И. А. Арямова [19] та інших.

У другій половині XX ст. французький психолог Рене Заззо [2] вивчала підлітків із різних соціально-економічних верств суспільства, щоб виявити їх особисті уявлення про тривалість підліткового віку. Дослідниця показала, що початок підліткового періоду майже всі вони відносять до 14 років, пов'язуючи його зі статевим дозріванням. Однак уявлення про терміни його закінчення розходяться. Робітники і низькокваліфіковані службовці вважають, що їх підлітковий період закінчилося в 19 років, інженерно-технічні працівники

відсувають цей термін до 20 років, підприємці і особи вільних професій – до 21 років. Таким чином, суб'єктивна середня тривалість підліткового періоду коливається в залежності від соціального стану та тривалості освіти в цілому від 4 до 7 років [7]. Німецький філософ і психолог Едуард Шпрангер, дослідник підліткового віку, розглядав підлітковий вік всередині юнацького, межі якого він визначав 13-19 роками у дівчат і 14-21 роками у хлопців. Перша фаза цього віку – власне підліткова – обмежується 14-17 роками. Вона характеризується кризою, змістом якого є звільнення від дитячої залежності. Головні новоутворення цього віку, по Е. Шпрангеру [13], – відкриття “Я”, виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності.

І. С. Кон та Д. Б. Ельконін [9; 23] виокремлюють 16-18-літніх індивідів у особливу категорію – рання юність, з притаманними їм особливостями, відмінними від “типово підліткового» віку”. Підлітковий вік за Д. Б. Ельконіним, 11-15 років, описується переважно через розвиток самосвідомості, ідентичності, особистісної рефлексії. Л. С. Виготський вказував на два новоутворення підліткового віку – розвиток рефлексії та на її основі розвиток самосвідомості, також Л. С. Виготський розрізняв три точки дозрівання – органічне дозрівання, статеве та соціальне дозрівання (для нашого дослідження важливим є саме соціальне дозрівання). Якщо розглядати ці психологічні характеристики, які притаманні підлітковому віку, доречно припустити, що саме відповідальність можна розглядати як основне новоутворення цього періоду. Дійсно, відповідальність пов'язує задум і реалізацію дії, більше того, відповідальність пов'язує дію та ситуацію діяльності.

У періодизації Л. І. Божович [3, с. 5-10.], період 12-17 років розглядається як підлітковий із поділом його на дві фази: I – 12-15 років і II – 16-17 років і використовується поняття “підліток”. Новоутворення, що виникає в кінці перехідного періоду, Л. І. Божович називала “самовизначенням”. З суб'єктивної точки зору самовизначення характеризується усвідомленням себе як члена суспільства й конкретизується в новій суспільно значущій позиції, воно характеризується не тільки розумінням самого себе – власних можливостей і прагнень, – але й розумінням свого місця в людському суспільстві і свого призначення в житті.

Отже, вибір даного вікового періоду для дослідження не випадковий, тому що, по-перше, підлітковий вік “є періодом формування особистості свідомого і відповідального за свої дії суб'єкта” [8, с. 30]. А “формування соціально відповідальної поведінки”, повторимо, є одним із основних завдань розвитку саме в підлітковому віці [22, с. 52]. По-друге, багато хто з дослідників відповідальності (Н. І. Скорбіліна, К. Хелькама) у старшокласників визначають її, як стрижневу якість особистості [18; 21]. По-третє, у наукових джерелах ми виявили стале уявлення щодо відповідальності як новоутворення підліткового періоду. Велика кількість дослідників підліткового періоду прямо або побічно зв'язували даний віковий період зі становленням відповідальності як

психологічного новоутворення. Дослідження О. Г. Ковальова, О. Г. Пашкова, Н. Б. Скорбіліної підтвердили сензитивність підліткового віку, для якого характерна наявність свідомого вибору форм поведінки, спрямованість у формуванні моральних уявлень, формування відповідальності як якості особистості. М. Р. Гінзбург і Л. О. Радзіховський зазначають, що: “Підлітковий вік сензитивний саме для виховання почуття відповідальності” [16]. Австрійська дослідниця Шарлотта Бюлер (визначає підлітковий вік – у дівчаток – 11-13 років, у хлопців – 14-16) виокремлює “позитивну фазу”, яка приходить поступово і починається з того, що перед підлітком відкриваються нові джерела радості, до яких він до цього часу не був сприйнятливий. На перше місце Ш. Бюлер ставить переживання природи як свідоме переживання чогось прекрасного.

Спираючись на вищенаведене, ми можемо зробити висновок, що саме підлітковий вік є найсприятливішим періодом для вивчення феномену екологічної відповідальності.

Саме у підлітковому періоді відбувається бурхливий розвиток, інтенсивне, більш усвідомлене, накопичення знань про навколишній світ, формування багатогранного ставлення до природи. Особлива чутливість і емоційність підлітків створюють передумови для появи інтересу до стану природного середовища, що є неодмінною умовою ефективності виховання відповідального ставлення до навколишнього середовища.

Відповідальне ставлення людини до навколишнього середовища передбачає, щоб вона одночасно усвідомлювала себе відповідальною особистістю і в той же час розуміла, у чому особисто для неї і суспільства в цілому полягає багатостороння цінність природного середовища. За І. Д. Зверевим, “Усвідомлення себе і природи як суперечливої єдності є абсолютно необхідною передумовою для вироблення таких суспільних принципів і моделей поведінки і діяльності особистості в природі, які, з одного боку реалізують духовні і фізичні потреби людини, з іншого, не припускають нанесення шкоди навколишньому середовищу. У цілісній структурі особистості дана якість виконує ту найважливішу функцію реалізації складних і неоднозначних відносин людини з навколишнім природним середовищем” [14, с. 26].

Висновки. Отже, оволодіння підлітком знаннями, оптимальними стратегіями й технологіями взаємодії з навколишнім середовищем сприяє корекції споживацького ставлення до природи, дотриманню екологічних норм і правил поведінки у довкіллі, гармонійному поєднанню особистих і суспільних інтересів в екологічній сфері, готовності до природоохоронної діяльності, до конкретних конструктивних дій щодо охорони і розвитку природного середовища. Особистісне зростання у сфері взаємодії з навколишнім середовищем відбувається через новоутворення підліткового віку: самовизначення (Л. І. Божович); відкриття “Я”, виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності (Е. Шпрангер); розвиток рефлексії та на її

основі розвитку самосвідомості, розвитку ідентичності (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін); формування внутрішнього механізму відповідальності (О. Г. Ковальов, О. Г. Пашков, Н. Б. Скорбіліна).

Список використаних джерел

1. Аръес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Аръес. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1999. – 416 с
2. Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь / Б. М. Бим-Бад. – М., 2002. – С. 358.
3. Божович Л. И. Личность и учение подростка / Л. И. Божович // Психологическая наука и образование. – 1997. – № 1.
4. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков ; под ред. Д. Б. Эльконина и Т. В. Драгуновой. – М., 1967. – 360 с.
5. Выготский Л. С. Психология подростка : собр. соч. в 6 т. / Лев Семенович Выготский. – . –
6. Т. 4 – М. : Педагогика, 1984. – 242 с.
7. Гордеева Т. О. Психология мотивации достижения : учебное пособие / Тамара Олеговна Гордеева. – М.: Смысл; Изд. центр «Академия», 2006. – 333 с.
8. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / В. В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 22–33.
9. Кон И. С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с
10. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М.: Смысл, 1993. – 43 с.
11. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – С. 15–25.
12. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. – 2004. – № 4(5). – С.7–30.
13. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы ; [3-е изд] / Людмила Филипповна Обухова. – М. Информ.-реклам.-изд. компания «Тривола», 1998. – 351 с.
14. Основы экологического образования у младших школьников: учебное пособие по спецкурсу / сост. В. В. Севостьянов. – Волгоград.: Политехник, 1997. – 80 с
15. Про концепцію екологічної освіти в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – № 7, квітень, 2002 р. – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>
16. Радзиховский Л. А. Воспитание социальной ответственности подростков / Л. А. Радзиховский // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников : сборник ; под. ред. М. Р. Гинзбурга, Л. А. Радзиховского. М., 1987. – С. 43–48.
17. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. на здобуття наукового ступеня д-ра психол. наук за спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Мирослав Васильович Савчин. – К., 1997. – 410 с.
18. Скорбилина Н. И. Ответственность как стержневое качество личности старшеклассника: сущность, функции, структура / Н. И. Скорбилина // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников. – М., 1987. – С. 48–51.
19. Смирнов В. Е. Психология юношеского возраста / Владимир Евгеньевич Смирнов // Естествознание и марксизм. – 1929. – № 2. – С. 211–215.; Петровский А. В. История

- советской психологии / Артур Владимирович Петровский. – М., Просвещение 1967. – 367 с.
20. Фельдштейн Д. И. Психологические проблемы формирования нравственных качеств личности в подростковом возрасте / Давид Иосифович Фельдштейн. – Душанбе, 1969. – 97 с.
21. Хелькама К. Развитие ответственности в онтогенезе : материалы советско-финского симпозиума / К. Хелькама // Проблемы психологии личности. – М., 1982. – С. 148–154.
22. Цукерман Г. А. Психология саморазвития: задачи для подростков и их педагогов / Галина Анатольевна Цукерман. – М.: Фирма «Интерпран», 1994. – 156 с.
23. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Даниил Борисович Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

Summary

In this article the author examines different approaches to periodizing adolescence. He justifies and proves the feasibility of the studying the establishment of environmental responsibility in adolescence. The author examines the psychological characteristics, developments and the tasks of adolescence in the context of responsibility.

Keywords: adolescence, adolescent developments, responsibility, environmental responsibility.

УДК 159.9:316.45

Черкаський А. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ В ПРОЦЕСІ СПІЛЬНОЇ ГРУПОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація

У статті проаналізовано основні етапи дослідження соціально-психологічних особливостей спілкування у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці, надано загальну характеристику основним складовим спілкування в соціальній психології. Розроблено практичні рекомендації щодо покращення здатності до взаємодії в процесі спільної групової діяльності.

Ключові слова: взаємодія, групова діяльність, особистість, продуктивність, психологічний клімат, розвиток, спілкування.

Аннотация

В статье проанализированы основные этапы исследования социально-психологических особенностей общения в отечественной и зарубежной психологической науке, представлена общая характеристика основных составляющих общения в социальной психологии. Разработаны практические рекомендации относительно улучшения способности к взаимодействию в процессе совместной групповой деятельности.

Ключевые слова: взаимодействие, групповая деятельность, личность, производительность, психологический климат, развитие, общение.